

کبوترخانه، تجلی گه هنر، فرهنگ و خلاقیت ایرانی

مرتضی فاضلی ورزنده

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی

چکیده

روزگاری پیش از این، کبوترخانه‌ها در نظام کشاورزی سنتی ایران کاربرد بسیار پر اهمیتی داشتند و امروز نیز به عنوان یک فناوری برآمده از فرهنگ ایرانی قابل بررسی هستند. کبوترخانه‌ها از این منظر قابل توجه هستند که همچون بادگیرها، آب‌انبارها، قنات‌ها و کاروانسراها، جزء بناهای زادبومی ایران محسوب می‌شوند. این گونه بناها با توجه به ارتباطی که با سبک زندگی مردم و دانش بومی آنان دارند، در دنیای امروزی بسیار اهمیت دارند. همچنین با توجه به زیبایی بنا، از لحاظ گردشگری، کبوترخانه‌ها اهمیت ویژه‌ای دارند که شاید تاکنون هرگز در مقاصد مورد بازدید قرار نگرفته‌اند. کبوترخانه‌ها در ایران بیشتر در استان اصفهان دیده می‌شوند.

آن چه در این نوشتار مورد توجه است صرفاً معرفی کبوترخانه‌ها نیست. بلکه عمدتاً هدف بیان نوع معماری کبوترخانه‌ها، قابلیت‌ها، ظرفیت‌ها و اهمیت آنها می‌باشد.

مقدمه

از اوایل قرن جاری شمسی که ارتباطات و مراودات ایران با دول خارجی و بویژه کشورهای اروپایی و ... رو به افزایش نهاد، از آنجایی که این ممالک از فناوری های پیشرفته و ماشینی در بیشتر زمینه ها برخوردار بودند، به تدریج تفکر ناکارآمدی آنچه که به شکل سنت و تجربه از گذشتگان به ارث رسیده است، در اذهان مردم بویژه دولتمردان و سیاستمداران تبدیل به نگرش غالب شد. این نگرش، موجب گردید که به تدریج توده جامعه نیز در حفظ و پاسداری از روش های بومی خویش جانب بی تفاوتی را در پیش بگیرند، بویژه آن که تحولات اجتماعی و اقتصادی نیز بر سرعت و شتاب گریز از میراث گذشته و روی آوردن به فن آوری های نوین افزود. در این میان به نظر می آید که بخش کشاورزی به دلیل انزوای ذاتی آن نسبت به بخش صنعت که عمدتاً متأثر از استقرار آن در محیط های دور از شهر می باشد، کمتر از بخشی همچون صنعت، گرفتار این معضل بوده است و به عبارتی مدرنیزاسیون آن و جایگزینی روش های سنتی آن با رویکردهای نوین کندتر صورت گرفته است. به طوری که هنوز هم می توان آثاری از این سنت ها را در کشاورزی و دامداری مشاهده نمود. این در حالی است که در یکی دو دهه ی اخیر با شناخت هرچه بیشتر عوارض مرتبط بر فناوری های نوین، روی آوردن مجدد به روش های

سنتی که در طول قرن ها عاری از این گونه تبعات بوده اند، مورد توجه قرار گرفته است. از بارزترین جنبه های کشاورزی سنتی ایران که آمیخته با فرهنگ کشاورزی این مرز و بوم است، باید به کبوترخانه اشاره شود که اینک برج های متروک و ویرانی از آنها در بعضی مناطق باقی مانده است.

پیشینه و پراکندگی کبوترخانه

کبوترخانه ها ساختمان هایی کهن هستند که معمولاً به شکل استوانه، ساخته شده اند و برای گردآوری کود کبوترها و دیگر پرندگان جهت مصارف کشاورزی ساخته می شده است. ساخت چنین بناهایی در اصفهان و یزد و پیرامون آنها معمول بوده است. کبوترخانه های کوچک و بزرگ ایران به حسب اندازه میان هزار تا ۴۰ هزار کبوتر را در خود جای می دهند. (فاضلی، ۱۳۸۵، ص ۷۷)

دکتر معین از کبوترخانه به عنوان محلی که کبوتر در آن آشیان می سازد و نیز برج هایی که در بعضی نواحی می ساختند، یاد می کند. بدیهی است که مراد از کبوترخانه در این نوشتار همان معنی دوم است. دکتر فرهادی نیز به نقل از شادروان دهخدا معانی برج حمام، برج کبوتر، کفترخان، کبوتر خان و کبوترخانه را ذکر کرده است. (معین، ۱۳۷۱، جلد سوم، ص ۲۸۹۲) دکتر فرهادی از ساخت کبوترخانه و یا برج های کبوتر به عنوان یکی از هزاران تجربه در حال فراموشی

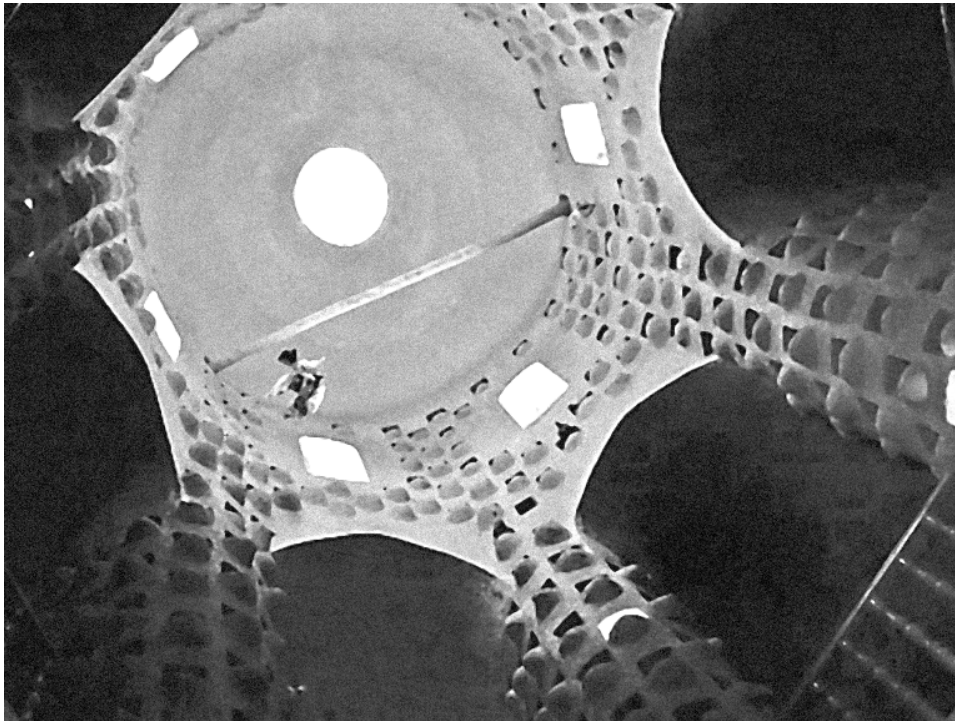
کشاورزی سنتی ایران یاد می‌کند که به تعداد بسیار و با معماری شگفت آور برای استفاده از کود با ارزش کبوتران ساخته می‌شده است. (فرهادی، ۱۳۷۲، ص ۱۴) وی پیشینه‌ی این کارخانه‌های کودسازی را لااقل از نیمه‌ی دوم قرن چهارم هجری می‌داند. همچنین محمودیان قدمت کبوترخانه را در ایران ۷۰۰ سال می‌داند و در تأیید ادعای خود به معامله‌ی کبوترخانه‌ها در اصفهان در حدود ۷۰۰ سال پیش اشاره می‌کند. (محمودیان، ۱۳۷۶، ص ۱۹۹) بنا به گفته‌ی ژان شاردن، جهانگرد فرانسوی، که در زمان شاه عباس در ایران می‌زیسته است، تعداد ۳ هزار کبوترخانه فقط در اطراف اصفهان وجود داشته است. (فرهادی، ۱۳۶۹، ص ۱۲) به نظر می‌آید که گستردگی چشمگیر کبوترخانه‌ها در حواشی اصفهان عمدتاً متأثر از این فرمان شاه عباس باشد که فقط پیروان مذهب رسمی کشور می‌توانند کبوترخانه بسازند. (فرهادی، ۱۳۷۷، ص ۱۱) و از آنجایی که اصفهان به عنوان پایتخت ایران، کانون حکومت شیعه بوده است، بدیهی خواهد بود تعداد شیعیان و به تبع آن کثرت کبوترخانه‌ها در این شهر و اطراف آن از سایر نقاط کشور بیشتر باشد.

مشخصات کبوترخانه

از ظرافت‌های به کار گرفته شده در طراحی و ساخت برج‌های کبوتر را، می‌توان در تنوع موجود در آن‌ها مشاهده نمود. در این زمینه محمودیان (۱۳۷۹، صص ۲۰۱-۲۰۲) قایل به ۶ نوع کبوترخانه بر اساس شکل ظاهری، پلان و نحوه‌ی قرار گرفتن لانه‌ها در بدنه‌ی داخلی کبوترخانه‌ها است که عناوین آن‌ها عبارتند از: ۱- استوانه‌ای ساده ۲- چند استوانه‌ای ۳- چند استوانه‌ای پیشرفته ۴- استوانه‌ای با تغییراتی در بدنه‌ی داخلی و خارجی ۵- برج‌های هزار جریب ۶- برج‌های کبوتر با تغییر پلان از دایره به مربع. بر اساس گزارش دیوان ۳، کارشناس خاک هیات اعزامی از سازمان فائو در سال ۱۹۵۵، ارتفاع برج کبوترخانه از ۱۰ تا ۲۰ متر، قطر آن از ۵ تا ۱۰ متر و در یک برج بزرگ تا ۵ هزار لانه وجود دارد.

هانری رنه آلمانی هم که در زمان شاه صفی در ایران به سر می‌برده، مدعی است که در یک کبوترخانه تا ۱۴ هزار کبوتر به راحتی می‌توانسته‌اند زندگی کنند. (محمودیان، ۱۳۷۹، ص ۱۹۹)

این در حالی است که در گزارش بالغ بر ۷۰۰ صفحه‌ای «اولین سرشماری کشاورزی ایران» که در سال ۱۳۵۲ (چهار سال قبل از سال ۱۳۵۶) توسط مرکز آمار ایران انجام شده بود، شمارش برج‌های کبوتر اصلاً در مقوله‌ای مجزا مورد توجه نبود و در سرتاسر گزارش هیچ‌گونه اشاره‌ای به تعداد کبوترخانه‌ها نشده است. با توجه به این که در سال ۱۳۵۶ تعداد ۲۹۷ برج کبوتر فعال فقط در اطراف اصفهان وجود داشته است. می‌توان انتظار داشت که در سال ۱۳۵۲ تعداد کبوترخانه‌ها در سراسر ایران رقم قابل توجهی بوده باشد. عدم توجه به مقوله‌ای که ریشه‌ی حداقل چند صدساله در کشور دارد و در آن سال‌ها شمار زیادی از آن‌ها فعال بوده‌اند، تا حد زیادی عجیب به نظر می‌آید. غفلت از این مهم را می‌توان متأثر از دو فرضیه دانست. نخست آن که اولیای امور سرشماری کشاورزی در آن سال از وجود کبوترخانه اطلاع داشته‌اند ولی آن را به عنوان نمودی از یک فعالیت کشاورزی و یا مربوط به کشاورزی قلمداد نکرده بودند؛ که در این صورت باید ایشان را بی‌اطلاع از کارکرد کبوترخانه قلمداد کرد و دوم آن که اصلاً اطلاعی از وجود کبوترخانه به منزله‌ی

این بناها هم به سبب گستردگی و شکوه و هم به سبب تنوع در فرم، اعجاب برانگیز است و این بناها مانند سایر آثار معماری ایرانی هم از عملکرد وافر و هم از فرم زیبایی پیروی کرده است.

معماران ایرانی به دلیل نگاه عالمانه به اقلیم و علم زیست‌شناسی، عجایبی حیرت‌برانگیز و ماندگار را در این سیاره‌ی خاکی، بوجود آورده‌اند.

انگلیت کمپفر آلمانی در زمان شاه سلیمان صفوی کبوترخانه‌های اصفهان را به این ترتیب شرح می‌دهد: «کبوترخانه‌ها را به شکل برج قلعه و از خشت خام ساخته‌اند. سقف آن دارای سوراخ‌های متعدد برای کبوترهاست و کنگره‌ای نیز برای آن ساخته‌اند. در داخل آن‌ها هزارها لانه‌ی ردیف هم دیده می‌شود که کبوتران در آن‌ها قرار می‌گیرند.»

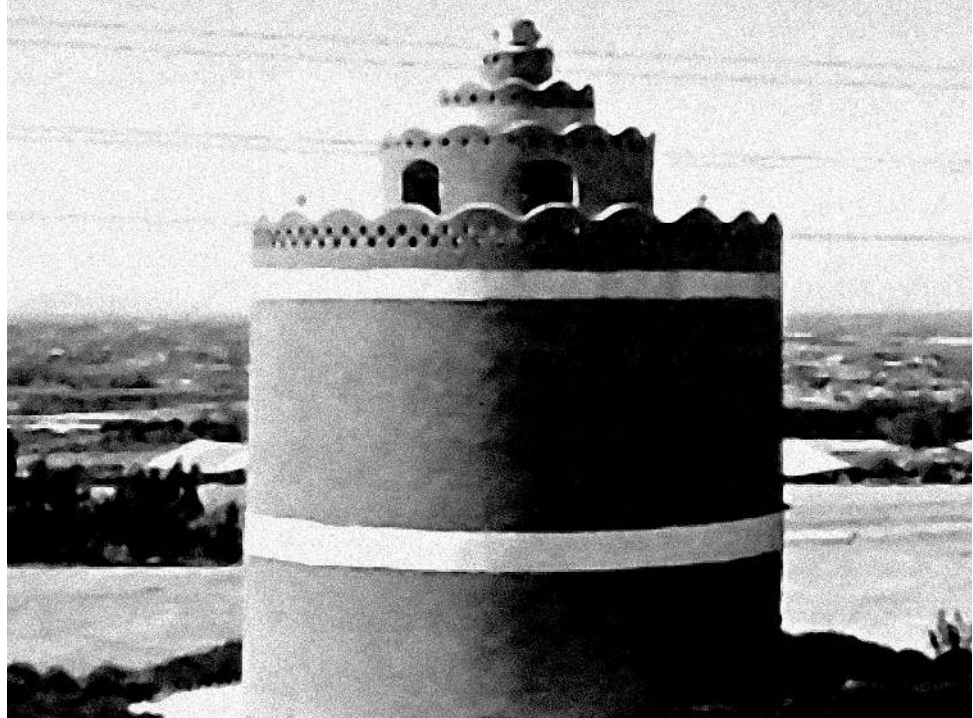
کبوترخانه‌ها مانند دژ نظامی در برابر همه‌ی دشمنان کبوتر که کم هم نیستند، مقاوم و نفوذناپذیر بوده است. ساختار معماری کبوترخانه به گونه‌ای بوده، که نه تنها در برابر پرندگان شکارچی مانند عقاب، جغد و... فکر و اندیشه گردیده، بلکه هرگز پرندگان مهاجم را نیز درون برج‌ها راهی نبوده است؛ چرا

مظهري از کشاورزي سنتي ايران که نقش قابل توجهي در فرآيند کوددهي و تغذيه ي گياهي داشته و مي تواند داشته باشد، نداشتند. باتوجه به اين که در سال ۱۳۵۲ هنوز کبوترخانه‌ها نفسي و رمقي داشتند، آن را به هيچ انگاشتند، قابل انتظار خواهد بود که در سه سرشماری عمومي کشاورزي بعدي (سال‌های ۱۳۶۷، ۱۳۷۲ و ۱۳۸۲) نیز نامی از برج‌های کبوتر به میان نیاید.

معماری داخلی کبوترخانه‌ها

متأسفانه کبوترخانه‌های ایرانی، مانند بسیاری از مظاهر هنری ایران ناشناخته مانده است و این در حالی است که این برج‌های زیبای کبوتران، به عنوان زیرساخت تأسیسات کشاورزی، تمامی سرای ایران را از کناره‌های شرقی دریاچه‌ی ارومیه گرفته تا کویر یزد و میبد و برخی روستاهای نطنز و کاشان و نیز از جنوب خراسان و طبس گرفته تا گوشه و کنار شهرها و آبادی‌های این سرزمین (کبوترخانه) حضوری پیوسته داشته است. تنها در حوالی اصفهان بیش از سه هزار برج زیبای کبوتر وجود داشته است.

معماری داخلی کبوترخانه‌ها استثنایی است؛ عظمت

به ورود به داخل آن نبودند. دیگر از تجهیزات دفاعی کبوترخانه‌های ایرانی تمهیداتی بوده که در مقابل ورود گربه و روباه و تا حدی آدمیزاد و نیز مار و موش اعمال می‌شده است. موش گرچه مستقیماً دشمن کبوتر نبوده، اما با کانال‌سازی در زیر پی‌ها، برج‌ها را خالی و سوراخ می‌کرده و راهی را برای ورود سایر حیوانات شکارچی و از زیر زمین برای نفوذ مارها فراهم می‌ساخته است. (فاضلی، ۱۳۸۵، ص ۷۷ و ۷۸)

ریچاردز انگلیسی، در سفرنامه‌ی خود خصوصیات کبوترخانه‌ها را تشریح کرده و نحوه‌ی استفاده از آنها را بدین صورت بیان نموده است:

یکی از برجسته‌ترین و شگفت‌انگیزترین چیزها در حول و حوش اصفهان برج‌های گرد و بلندی است که قسمت فوقانی آن دارای طرح‌های زیبا و دل‌انگیزی می‌باشد. اینها شبیه برج‌های گرد قصور قرون وسطی در انگلستان است. با این تفاوت که در بالای آنها اغلب دو یا سه برج یا مناره مشابه دیده می‌شود که به ترتیب هر یک از دیگری کوچک‌تر می‌گردد و تا آنجا که اندازه‌ی مرتفع‌ترین آنها به ۶۰ تا ۷۰ پا می‌رسد.

که نحوه ساخت این کبوترخانه به گونه‌ای بوده که امنیت همراه با آرامش و آسایش کبوتران را تأمین می‌کرده است. دقت در اجرای این برج‌های کبوتر، به حدی بوده است که درصد اشتباه ورود پرندگان مزاحم را به صفر می‌رسانیده؛ چرا که اگر حتی یک مورد پرنده یا حیوان مهاجمی به درون این کبوترخانه راه می‌یافت، هرگز هیچ کبوتری احساس امنیت نمی‌نمود و کبوترخانه خالی از حضور کبوتران می‌شد. فضای داخلی کبوترخانه آن چنان امن و مفرح بود، که گاهی محل تجمع حدود ۲۵ هزار کبوتر می‌شد. آشیانه‌ها آن چنان زیبا و منظم با زوایای یک شکل و از مصالح کاهگل ساخته شده بود، که در تابستان بسیار خنک و به گونه‌ای بوده است که باد در فضای آن جاری (بادگیر) بوده و برعکس در زمستان گرم و از وزش بادهای سرد محلی در امان بوده است. همه این تمهیدات منجر به خلق این شاهکارهای معماری یعنی کبوترخانه‌های ایرانی شده است.

قطر سوراخ‌های ورودی کبوتران به داخل برج‌ها به اندازه‌ای ساخته شده است، که تنها کبوتران می‌توانستند، وارد آن شوند و پرندگان مهاجم قادر

کبوترخانه ها و اقتصاد

و قدرشناسی ما نسبت به میراث فنی و تکنیکی خود در جمیع زمینه‌ها بدانیم که تجلی آن را می‌توان در گستره‌ی وسیع مستندسازی در هر زمینه‌ای در آن ممالک و بی‌توجهی ما در خصوص ثبت و ضبط وقایع و آثار گذشتگان مشاهده نماییم، توجه به حفظ میراث غنی کشاورزی در این مرز و بوم ما را به یک افق بالاتر رهنمون می‌کند و آن این‌که ما در ایران اهتمام لازم را در مورد جمع‌آوری و نگهداری آن‌ها داشته باشیم و این ادوات را در معرض نگاه سایرین قرار دهیم. بنابراین توجه به روش‌های سنتی می‌تواند نمود و نشانه‌ای از توجه مسئولان و متولیان امر به تجربیات اخذشده در طی ده‌ها و صدها سال در این کشور باشد.

- تهیه و تولید کود جهت استفاده در کشاورزی: معماری زیبای کبوترخانه‌های ایرانی، همراه با عملکرد اقتصادی آن یعنی کارخانه ساخت مرغوب‌ترین کود شناخته‌شده در جهان بر کسی پوشیده نیست. با عنایت به ارزش قابل توجه کود طیور و بویژه کود کبوتر و آشکار شدن هرچه بیشتر عوارض و نارسایی‌های مترتب بر استفاده از کودهای شیمیایی توجه به کبوترخانه‌ها می‌تواند منبعی با ارزش جهت تولید کود کبوتر در کشور تلقی شود.

- بهره‌گیری از کود کبوتر جهت تغذیه ماهی، طیور و سایر دام‌ها: حتی در صورتی که نتوان از کود کبوتر در تغذیه‌ی گیاهی و تولید انرژی استفاده نمود، می‌توان از آن به‌عنوان یک ماده‌ی مکمل در تغذیه‌ی سایر دام‌ها و ماهیان استفاده نمود.

اهمیت کبوترخانه در اقتصاد ایران چنان بوده است که غازان خان مغول در کنار سایر اقداماتی که برای احیای کشاورزی ایران انجام داد، فرمان‌هایی برای حفظ و بازسازی و نگهداری کبوتران و کبوترخانه‌ها صادر کرد و بی‌انصافی است که از این همه دانش و تحصیل این آثار بی‌بهره باشیم و هیچ کاری در خور عظمت آنها انجام ندهیم و هر روز شاهد فروریختن این موارث فرهنگی و هنری باشیم. متأسفانه عملکرد پرسود این بناهای بارز که در کار کشاورزی بنیادی حیاتی دارد، بر جامعه‌ی ما پنهان مانده است.

به نظر می‌رسد که توجه لازم به احیای کبوترخانه‌ها و تعریف و واگذاری نقش لازم برای آن‌ها در فرآیند توسعه‌ی کشاورزی بتواند مزایا و مواهب زیر در پی داشته باشند:

- حفظ میراث فرهنگ کشاورزی: اگر چه پرداختن بیش از حد به مقوله‌های سنتی و غافل ماندن از فن‌آوری‌های نوین می‌تواند به نوعی عقب‌ماندگی ذهنی و واپس‌گرایی تعبیر گردد. اما بریدن از گذشته نیز به همان اندازه می‌تواند خطرناک و مصیبت‌بار باشد. چرا که حداقل امتیاز مرتبط بر حفظ میراث گذشته می‌تواند در اختیار داشتن پایه و مبنایی برای توسعه‌ی فعالیت‌ها در آینده باشد که ما چه تجاربی از قبل در اختیار داریم تا آن را به نحو مناسبی در مسیر بهبود وضعیت خود به کارگیریم.

امروزه یکی از تفاوت‌های ممالک توسعه یافته با کشورهای جهان سوم را باید در ارج نهادن ایشان به تجربیات و اندوخته‌هایشان و ناسپاسی

منابع

۱. ابن بطوطه، سفرنامه‌ی ابن بطوطه، ترجمه‌ی محمدعلی موحد، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۹.
۲. بهشتیان عباس، بخشی از گنجینه‌ی آثار ملی، بی‌ناشر. اصفهان، ۱۳۴۲.
۳. حسینی ابری، سید حسن، زاینده رود از سرچشمه تا مرداب، نشر گل‌ها، اصفهان، ۱۳۷۹.
۴. سازمان عمران زاینده رود، بیانیه‌ی هیأت ریسه‌اولین همایش علمی نخستین جشنواره‌ی گردشگری تالاب گاوخونی و کویر، دانشگاه اصفهان، تالار شریعتی، ۱۳۸۲.
۵. شاردن، سیاحتنامه‌ی شاردن، ترجمه‌ی محمدعباسی، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۵.
۶. فاضلی مرتضی، ارزیابی توانمندی توریسم در منطقه‌ی رودشت و تالاب گاوخونی و راهکارهای ساماندهی آن (با تأکید بر اکوتوریسم)، (پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد)، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۵.
۷. فرهادی مرتضی، کبوترخانه‌های کمره، ماهنامه‌ی سنبله، ش ۱۷ و ۱۸، ۱۳۶۹.
۸. فرهادی مرتضی، موزه‌هایی در باد (رساله‌ای در باب مردم‌شناسی هنر)، دانشگاه علامه‌ی طباطبایی، تهران، ۱۳۷۷.
۹. فرهادی مرتضی، نگاهی به اهمیت و پیشینه‌ی کبوترخانه‌های ایران، جشنواره‌ی هنری ادبی روستا، تهران، ۱۳۷۲.
۱۰. فرهادی مرتضی، کبوترخانه‌های ایران، اعجاز معماری و خلاقیت در کار کشاورزی، ایران زمین، سال دوم، ش ۳ و ۴، معاونت امور سیاحتی و زیارتی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
۱۱. محمودیان محمد، برج‌های کبوتر اصفهان، نشر گل‌ها، اصفهان، ۱۳۷۹.
۱۲. هنر فر لطف‌الله، اصفهان در دوره‌ی جانشینان تیمور، انتشارات مجله‌ی هنر و مردم، تهران، ۱۳۵۵.